

İslâmî İlimlere Dair Klasik Metinlerin Çözömlenmesinde Büyük Öneme Sahip Nahiv Eserlerinin Tahlili

A Textual Analysis of Foundational Arabic Grammar Books of Great Importance in Understanding Classical Islamic Texts

 Selim Güzel

*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye
yselimguzel@hotmail.com*

Geliş Tarihi: 28 Nisan 2022

Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2022

Yayın Tarihi: 30 Temmuz 2022

Öz: İslâmî ilimler alanında yazılan klasik metinlerin, genel olarak kapalı ve veciz bir üslupla kaleme alındığı ve bu üslûba modern dönemde yazılan eserlerde çok fazla rastlanmadığı bilinen bir husustur. Bu üslûba hâkim olmanın modern Arap dilini öğrenmekle mümkün olmadığı da açıktır. Nitekim İslâmî ilimlerle ilgilenen bir araştırmacının Arapça öğrenmeye başlarken yapacağı ilk şey de modern Arapça öğrenmek değildir; bu, gerekli olmakla birlikte ikincil öneme haiz olan ve dolayısıyla yapacağı bir şeydir. Bu sebeple, makalemizde klasik eserlerin diline hâkim olmayı sağlayacak bazı nahiv eserlerinin metin tahlili yapılarak bu metinlerin araştırmacıya sağladığı yararlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Gramer, Klasik Metinler, Mantık, İbâre.

Abstract: *In the field of Islamic sciences, one of the most significant features of classical texts is their concise and ambiguous writing style. Contrary to classical texts, this writing style is not commonly observed in modern writings. In that sense, learning the Arabic language is not sufficient for mastering classical texts. Therefore, the first aim of a researcher in the field is not to advance in modern Arabic, but to come to grips with the elements of the writing style in classical texts. This article presents an in-depth textual analysis of some foundational classical Arabic grammar texts which are of great importance in qualifying the researchers to master the sentence structure and syntax in classical texts and discusses the benefits of studying these texts for the researchers in the field of Islamic sciences.*

Keywords: *Nahw, Grammar, Classical Texts, Logic, Grammatical Phrases.*

Giriş

Kur'ân'ın, Sünnet'in ve bu kaynaktan neşet eden ilimlerin anlaşılmasının birincil ve temel unsuru, fasih Arap dili kurallarının öğrenilmesi ve bu bilginin klasik metinlere

tatbik edilebilmesidir; dolayısıyla İslâmî ilimlerde derinleşmek isteyen bir kimse için sadece Arap dilini günümüz lehçesiyle öğrenmek yeterli değildir. Nitekim araştırmacının öncelikli amacı bu dili konuşmak değil, bu dile ait kadim metinleri anlamaktır. Modern dönemde yazılan gramer kitapları ise bu ihtiyacı karşılamaya yeterli gelmemektedir; çünkü modern dönemde yazılan kitapların anlatım dili çok kolaydır, bu ise araştırmacının klasik metinlerde hâkim olan ağır ve veciz ifadeleri anlamasını zorlaştırır. Ayrıca modern gramer kitapları, klasik metinlerin üslup ve ıstılahlarını kapsamaktan da uzaktır. Bu sebeple klasik nahiv eserlerinin önemin bu eserlerde kullanılan üslûbun ve bu eserlerin araştırmacıya sağlayacağı yararların aydınlığa kavuşabilmesi için klasik dönemde yazılmış nahiv eserlerinin metin tahlilini yapılması önem arz etmektedir.

1. Klasik Gramer Kitaplarında Kullanılan Üslup

1.1. İbarede Kapalılık Ve Zorluk

Klasik gramer kitaplarının dilindeki kapalılık ve zorluk ilk bakışta araştırmacı için olumsuz bir durum gibi gözükebilir; fakat bu zorluğu aşarak dil kurallarını öğrenmek, öğrenilen kuralların pratiğe yansıtılmasına ve diğer alanlarda yazılmış klasik metinlerin dilindeki zorluğun aşılmasına yardım eden bir unsurdur.

1.2. Manzûm İbare

Bilindiği üzere dil de dâhil klasik dönemde yazılmış eserlerin bir kısmı, kuralların ezberlenmesini kolaylaştırmak için nesir olarak değil de beyit şeklinde manzum olarak yazılmıştır. İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Elfiyye* adlı eseri bunun en meşhur örneklerindedir. Nahiv konularını bu tarz eserlerden okumak kuralların ezberlenmesini kolaylaştırdığı gibi, Arap dilinin en zor yanlarından olan şiirlerin anlaşılmasına da yardım eder; çünkü bu beyitlerdeki takdim, tehir, hazif vb. unsurlar dil kuralları öğrenilirken daha kolay kavranılır, bu da diğer şiirlerin anlaşılmasını kolaylaştırır.

1.3. Mantık Konularının Dil Konuları İçinde Uygulamalı Olarak İşlenmesi

Bu eserlerin bir başka özelliği ise dil konularını uygulamalı mantık ile işlemeleridir. Örneğin sadece “kelime”nin “isim-fiil-harf” olarak taksiminde bile bu durum açıkça görülür. “Zat-sıfat”, “cevher-araz”, “aklî taksim” “tarif-had” vb. unsurlar en çok başvurulan mantık kurallarındandır. Molla Camî Abdurrahmân b. Nizâmüddîn'in (ö. 898/1492) İbnü'l-Hâcib'e¹ (ö. 646/1249) ait *e/-Kâfiye* adlı eser üzerine yaptığı *e/-*

¹ İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus,

Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye şerhindeki "Hâsıl-Mahsûl" bahsi (Molla Câmî: t.y.: 1/43-46); Meylânî'nin (ö. 811/1408) Çarperdî'ye² (ö. 746/1346) ait *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahiv* metni üzerine yaptığı *Şerhu'l-Muğnî* adlı eserinde "kelimenin teorik ve pratik olarak aklî taksimle kaç kısma ayrılması" (Meylânî: t.y: s. 4-5.) vb. sayısız konu buna örnek olarak verilebilir; dolayısıyla Arap dilini öncelikle bu eserlerden öğrenen bir araştırmacı, herhangi bir ilimde zat-sıfat/cevher-araz ayırımını, istilâhî tarifleri efrâdına câmi, ağıyârına mani bir şekilde yapma melekesini geliştirir.

1.4. Metin İçinde Soru Takdir Edilmesi ve İstidlâlde Bulunulması

Klasik dönemde yazılan İslâmî ilimlere ait birçok metinde "şöyle denilirse, şöyle cevap verilir" şeklinde mukadder sorulara, hemen hemen hepsinde de istidlâl ve tartışmalara yer verilir. Nitekim bu dönemlerde yazılmış gramer kitapları da bu özellikten hâli değildir. Bu özellik ise araştırmacıda muhakeme ve istidlâl yeteneğini geliştirir.

1.5. Hattın El Yazma Niteliğinde Olması

Doğu medreselerinde okutulan gramer ve belâgat eserlerinin hemen hemen hepsi müstensih hattının tıpkıbasımı olduğu için, öğrencinin yazma eserlerin hat ve üslûbuna hâkim olmasını sağlamaktadır.

2. Klasik Gramer Kitaplarının Metin Tahlîli

2.1. Başlangıç Seviyesi

2.1.1. Avâmîlü'l-Cürçânî

Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürçânî'ye (ö.471/1078) ait olan bu eser, nahiv ilmindeki edatları veciz bir şekilde ifade eder. Sarf konularını öğrendikten sonra, Arapçaya giriş için oldukça faydalı bir kitaptır. Öğrencinin anlamasını zorlaştırmamak için, detaylı açıklama ya da tartışmalara girmeden, sadece ilgili edatı, edatın anlamını ve cümle içinde kullanımını örnek verir:

فإن العوامل في النحو مائة عامل: لفظية ومعنوية. فاللفظية منها على ضربين : سماعية وقياسية. فالسماعية منها أحد وتسعون عاملا، والقياسية منها سبعة عوامل. والمعنوية منها عددان، وتتنوع السماعية منها ثلاثة عشر نوعا. النوع الأول : حروف تجر الاسم فقط. وهي سبعة عشر حرفا: الباء للإصاق نحو به داء ومررت يزيد. وللتعدية نحو ذهبت يزيد. وللإستعانة نحو كتبت بالقلم. وللمصاحبة نحو دخلت عليه بشياب السفر. وللظرفية نحو صليت بالمسجد. وللمقابلة نحو بعث هذا بهذا. وللزيادة نحو قوله تعالى ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة وكفى بالله شهيدا. وللقسم نحو بالله لأفعلن كذا...

Nahiv ilminde bir kısmı lafzî, bir kısmı da manevî olmak üzere yüz âmil (edat) vardır. Lafzî olanları semâî ve kıyâsî olarak iki kısma ayrılır. Semâî olanların sayısı 91, semâî

² Çarperdî, Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf (ö. 746/1346)

olanları 7, manevî olanları ise 2'dir. Semâî olanlar ayrıca kendi aralarında 13 nev'e ayrılır. 1. Nev', sadece ismi cer yapan 17 harften meydana gelir:

Bâ harfi (به داء) ve (مررت يزيد) örneğinde olduğu gibi "ilsâk" (ذهبت يزيد) örneğinde olduğu gibi "teaddî"; (كتبت بالقلم) örneğinde olduğu gibi "istiâne"; (دخلت عليه بثياب السفر) örneğinde olduğu gibi "musâhabe"; (صليت بالمسجد) örneğinde olduğu gibi "zarfiyet"; (بعث هذا بهذا)

örneğinde olduğu gibi "mukâbele" (ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة) ayetinde olduğu gibi "ziyâde" ve (بالله لافعلن كذا) örneğinde olduğu gibi "kasem" anlamına gelir. (el-Cürcânî: 2009: s. 39-40.)

Bu ibarelerde öne çıkan özellik, kısa, öz ve akıcı bir üslûba sahip olmasıdır; Bu özellik öğrencinin kuralları daha çabuk kavramasına yardım ettiği gibi, bunları ezberlemesini de kolaylaştırır; çünkü başlangıç seviyesindeki bir öğrenci konuyu, fazla örnekler ve ara cümlelerle detaylandırılmış akıcı ve veciz olmayan bir kitaptan öğrenmeye çalıştığı zaman hem konuyu bu kadar kolay kavrayamayacak hem de zihninde toparlamakta ve kuralları ezberlemekte³ daha fazla zorlanacaktır.

2.2. Orta Seviye

2.2.1. Şerhu'l-Muğnî

Meylânî'nin, Çarperdî'ye ait *el-Muğnî fi 'İlmi'n-Nahv*⁴ metni üzerine yaptığı bu şerh, yüz amili kavrayan öğrencinin bu amilleri daha detaylı bir şekilde okuyup öğreneceği kolay bir ibareye sahip olan bir eserdir. Klasik gramer kitaplarında "küllün bilinmesi için önce cüzlerinin bilinmesi gerektiği"⁵ esası benimsendiği için başlangıç seviyesiyle orta seviye arasındaki öğrenciye bu kitap okutulur; zira bu kitapta cümle konusuna girilmez; daha çok cüzler yani dilin müfred öğeleri ve edatlar üzerinde durulur. Çarperdî'ye ait ana metin parça parça tahlil edilerek, yararlı açıklamalara yer verilir, verilen tarif dışında kalan unsurlar anlaşılır bir şekilde zikredilerek tanım dışında bırakılır. Sebr ve taksîm⁶ metodunun kullanılması da bu kitabın ayrı bir özelliğidir.

³ Doğu medreselerinin bir özelliği de okutulan kitapların metin kısımlarının ezberletilmesidir.

⁴ Doğu medreselerinde *Şerhu'l-Muğnî* okutulurken bu metin öğrenciye ezberlettirilir.

⁵ Örneğin *Şerhu'l-Muğnî*'de bu husus şöyle ifade edilir: "Kelamdan önce kelime zikredildi; çünkü nahiv ilminin amacı i'râbı bilmektir, i'râbı bilmek, kelâmı bilmeye, kelâmı bilmek, kelimeyi bilmeye, kelimeyi bilmek de kelimenin cüzlerini bilmeye bağlıdır." (bkz. Meyelânî: t.y: S. 3.)

⁶ Cürcânî *et-Ta'rifât* adlı kitabında "sebr ve taksîm"i şöyle açıklar: "Bir asılda muhtemel vasıfların tümünü belirleyip (hasr) ardından da gerçek vasfı belirlemek için illiyet esas olarak bir kısmını elemektir (ilga)" (el-Cürcânî: t.y: s. 100.)

Örneğin kelamdaki izâfî terkîbin aklen en fazla altı kısım olabileceği, isnâd illetinin ise dört kısmı, tarif dışına itip, iki kısmı tarif dâhilinde bıraktığı belirtilir:

وإنما لم يؤلف الكلام إلا من إسمين أو من فعل و إسم لأن التأليف أى التركيب بالتقسيم العقلي لا يزيد على ستة أنواع: إسم وإسم وفعل وفعل و حرف و حرف وإسم وفعل وإسم و حرف و حرف وفعل. فالنوع الأول والرابع مفيدان والأنواع الأربعة الأخر مطروحة لأن الكلام يقتضي الإسناد لوقوعه جزءاً منه في حده والإسناد يقتضي المسند والمسند إليه لكون الإسناد نسبة بينهما ولزوم تحقق المنتسبين عند تحقق النسبة فالكلام يقتضي المسند والمسند إليه وهما يتحققان في النوع الأول والرابع لصحة وقوع الإسم مسندا ومسندا إليه والفعل مسندا به ولا يتحققان في الأنواع الأربعة الباقية لعدم صحة وقوع الفعل مسندا إليه والحرف لا مسندا ولا مسندا إليه

Kelâmın sadece iki isim ya da bir fiil ve bir isimden müellef olmasının sebebi şudur: Telif yani terkîb, aklî taksime göre altı kısmın üzerine çıkmaz: “İsim–isim, fiil–fiil, harf–harf, isim–fiil, isim–harf, harf–fiil.” Birinci ve dördüncü kısım “faide” özelliği taşır.

Geri kalan dört kısım ise tarif dışına atılır; çünkü kelam, tarifinde bir cüz olarak vaki olduğu için isnâdı gerekli kılar. İsnad ise müsned ve müsnedün ileyh arasında nisbet olması; dolayısıyla nisbet gerçekleştiği zaman müsned ve müsnedün ileyh de gerçekleşmesi zorunlu olduğu için bu ikisini gerekli kılar; binaenaleyh kelam da müsned ve müsnedün ileyh gerekli kılar. Müsned ve müsnedün ileyh ise sadece birinci ve dördüncü kısımda gerçekleşmektedir; çünkü ismin müsned ve müsnedün ileyh, fiilin de müsnedün bih olarak vaki olması sahihtir; fakat fiilin müsnedün ileyh, harfin de müsned ve müsnedün iley olarak vaki olması mümkün olmadığından müsned ve müsnedün ileyh geri kalan dör kısımda gerçekleşmez. (Meyelânî: t.y: s. 5.)

Görüldüğü üzere *Şerhu’l-Muğnî* de ara ara bu şekilde taksimat ve önerme örnekleri verilerek öğrencinin mantık kurallarını uygulamalı olarak öğrenmesi sağlanır; fakat bu üslup sürekli tekrarlanarak öğrenciyi sıkmaz.

2.2.2. Hallü Me’âkidi’l-Kavâ’id

Bu eser, İbn Hişâm’ın (ö. 761/1360) *Kavâidü’l-İ’râb* adlı metninin Şemseddîn Sivâsî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1006/1597) tarafından kaleme alınmış şerhidir. Doğu medreselerinde orta seviye ile ileri seviye arasındaki öğrencilere metin kısmı ezberlettirilerek okutulur. Üç bâbdan oluşan bu kitabın ilk bâbında cümle ve cümlenin hükümleri, i’râbdan mahali olan ve olmayan cümleler; ikinci bâbında, harf-i cerlere ait tafsilatlı konular; üçüncü bâbında ise açıklanmasına ihtiyaç olan bir takım kelime, edat ve harflerin tafsilatına yer verilir. *Avâmil* ve *Şerhu’l-Muğnî*’de yüz âmili ve kelamın müfred öğelerini kavrayan öğrenci bu kitapla birlikte, daha önce öğrenmiş olduğu fâil, mübtedâ, haber, mef’ûl, hâl tevâbî gibi müfrede dair konuları cümleye tatbik eder; daha önce fâil *Zeyd* iken artık *Zeyd okudu* cümlesidir. Yani öğrenci bu aşamada

cümlelerin i'râbdan mahali varsa, cümlelerin müfredde tevilini, irâbdan mahâli yoksa cümlelerin cümle olarak kaldığını öğrenir. Tabii öğrendikleri bununla sınırlı değildir; bu sadece bir kısımdır. Öğrenci cümleyi bu kitaptan okuduğu zaman bir nevi Muğnî el-Lebîb'in özetini de yapmış olacaktır; zira iki eserin müellifinin aynı olmasının yanında *Hallü Me'âkidi'l-Kavâ'id*, öğrenci için konuları kuşatması bakımından *Muğnî el-Lebîb*'den daha yararlıdır.

المسئلة الثانية في الجملة التي لها محل من الإعراب وإنما قدمت هذه الجملة على الجملة التي لا محل لها من الإعراب مع كونها احق بالتقديم لإصالتها لأن الاصل في الجملة ما لا تحل محل المفرد نظرا إلى شرفية الوجود و كثرة هذا الباب استعمالا. وهي أي الجملة التي لها محل من الإعراب سبع. احديها الواقعة خبرا وهي قسمان قسم موضعها رفع وذلك في بابي المبتدأ وإن

İkinci mesele i'râbdan mahâli olan cümle hakkındadır. Bu cümle i'râbdan mahâli olmayan cümleden önce zikredilmiştir. –Oysa önce zikredilmek, i'râbdan mahâli olmayan cümlelerin hakkıdır; çünkü cümlelerin aslı budur; zira cümlede aslolan müfred yerine girmemektir– Bu takdim, varlığın yokluktan daha üstün olmasına binaendir. Hem i'râbdan mahâli olan cümle, i'râbdan mahâli olmayan cümleden daha çok kullanılır. Bu, yani i'râbdan mahâli olan cümle, yedi tanedir. Birincisi haber cümlesidir. Bu da iki kısma ayrılır. Birinci kısmın i'râbdaki yeri raf'dır ki bu da Mübtedâ ve (إن) İne bâblarının haberidir. (Sivâsî: t.y.: s. 11.)

Şârih, İbn Hişâm'ın metinlerini parça parça aktarır; ibarede ne kast edildiğini açıklar, metnin dizilimindeki şeklin sebebinin beyan eder, ara cümlelerle son derece yararlı taliller yapar. Bu da öğrenciye telif üslûbunun rastgele olamayacağını ve konu taksiminin nasıl yapılacağını öğretmesinin yanında ek bilgilerle de öğrencinin ufkunu açar.

2.3. İleri Seviye

2.3.1. Şerhu's-Süyûtî ale'l-Elfiyyeti İbn Mâlik; el-Behcetü'l-Marziyye

İbn Mâlik⁷ *el-Efiyye* adlı eserinde dil konularını manzum olarak işler. Örneğin kelam ve kelime hakkındaki beyitleri şöyle başlar:

كَلَامُنَا لَفْظٌ مُفِيدٌ كَأَسْتَقَمُ.....وَأَسْمٌ وَفِعْلٌ ثُمَّ حَرْفٌ الْكَلِمُ
وَاجِدُهُ كَلِمَةٌ وَالْقَوْلُ عَمٌ.....وَكَلِمَةٌ بِهَا كَلَامٌ قَدْ يَوْمٌ

Kelâmımız, "dosdoğru ol" gibi faideli lafızdır. Kelimeler ise isim, fiil ve harften müteşekkildir.

⁷ İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tât el-Endelüsî el-Ceyyânî.

Vahidi “Kelimetün”dür. “Kavl”, başkasını değil bunları kapsar, kelime ile bazen kelam kast edilir. (Süyûtî: 2000: 1/19–24)

Süyûtî (ö. 911/1505) ise İbn Malik’in bu beyitlerini şöyle şerh eder:

هذا باب شرح الكلام وما يتألف منه الكلام وهو الكلم التثلاث كلامنا معشر النحويين لفظ أي صوت معتمد مقطوع الفم فيخرج به ما ليس بلفظ من الدوال الأربع كإشارة والخط و عبر به دون القول لإطلاقه على الرأي والإعتقاد و عكس في الكافية لأن القول جنس قريب لعدم إطلاقه على المهمل بخلاف اللفظ مفيد أي مفهوم معنى يحصن السكوت عليه كما قال في شرح الكافية والمراد سكوت المتكلم وقيل السامع وقيل كليهما وخرج به ما لا يفيد كأن قام مثالا واستثنى في شرح التسهيل نقلا عن سيويه وغيره مفيد ما لا يجهله احد نحو النار حارة فليس بكلام

Bu konu kelamın ve kelamı oluşturan üç kelimenin şerhi hakkındadır. **(Kelamımız)** ey nahiv topluluğu **(lafızdır.)** Yani harf çıkışlarına dayanan bir sestir. Bu ifadeyle, çizgi, el işareti vb. ile yapılan dört delalet de tarif dışına çıkmış oldu. Musannif’in tarifte “kavl” yerine “lafz” ifadesini tercih etmesinin sebebi “kavl”in inanç ve görüş anlamına da itlak ediliyor olmasıdır. *el-Kâfiye*’de ise tarif bunun tersidir; çünkü “kavl”, “mühmel”e itlak edilmediği için cins-i karîbdir. Lafz ise böyle değildir.⁸ **(Müfiddir.)** Yani üzerine sukûtun güzel olduğu manayı ifade eder. –Nitekim *el-Kâfiye*’de de böyle tarif edilmiştir.– “Sükût”tan maksat “mütekellimin sükûtu”dur. “Maksat, dinleyenin sükûtu”dur denildiği gibi “her ikisinin sükûtudur” da denilmiştir. “müfid” kaydıyla *إن قام / Zeyd kalkarsa* vb. faide vermeyen terkipler tarif dışına çıkmıştır. Ayrıca Şerhu’t-Teshîl’de Sibveyh ve başkalarından naklen, *النار حارة / Ateş yakıcıdır* gibi, müfid olmakla birlikte herkesin zaruri olarak bildiği şeyler de kelâmın tarifinden istisna edilmiştir. (Süyûtî: 2000: 1/19–21)

Görüldüğü gibi, İbn Mâlik’in beyitleri ve Süyûtî’nin şerhi, dil konularını ve tarifleri daha önce zikrettiğimiz kitaplara göre biraz daha genişletir. Ayrıca konular şiirsel olarak ele alınıp mantık ilminin kurallarıyla desteklenir. Sadece örnek olarak verdiğimiz bu metinde bile metinde cins-i karîb ve cins-i bâid⁹ kavramları zikredilmiş, şiirdeki gizli münada ve takdim tehir açıklanmış, farklı dilcilerin tanım ve tariflerine yer verilmiş,

⁸ Kelimenin tanımında “lafz” yerine “kavl” ifadesinin olması, kelimeyi “lafz” ifadesine nisbetle üst cinsinden daha net ayırır; çünkü “lafz” ağızdan çıkan anlamlı anlamsız her sesi kapsarken, “kavl” sadece anlamlı olanları kapsar.

⁹ Dar kapsamlı cinsler “el-cinsü’l-karîb” daha genel kapsamlı cinsler ise “el-cinsü’l-bâid” olarak adlandırılır; dolayısıyla; fasıl, cins-i karîb itibarıyla ortak olduğu şeylerden ayrımı sağladığında “fasl-ı karîb”, cins-i bâid itibarıyla ortak olduğu şeylerden ayrımı sağladığında “fasl-ı bâid” olarak adlandırılır; dolayısıyla “konuşan” ifadesi insanı diğer canlılardan ayırması itibarıyla fasl-ı karîb, “uyuyan” ifadesi ise insanı cansız varlıklardan ayırması itibarıyla fasl-ı bâid olur. (bkz. Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî (ö. 663/1265 [?]) *Muğnî’t-Tullâb*, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 2003, ss. 34.)

“lafız” ve “kavl” umum husus açısından ele alınmıştır; dolayısıyla sadece bir sayfada öğrenciye, dil, mantık, şiir açıklaması ve tarif üslûbu öğretilmiştir.

2.3.2. el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye/Molla Câmî

Molla Câmî Abdurrahmân b. Nizâmüddîn (ö. 898/1492) bu eserinde İbnü'l-Hâcib'e (ö. 646/1249) ait *el-Kâfiye* adlı metni şerh eder. Bu şerh *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye* olarak bilinmekle birlikte müellifine nisbetle *Molla Câmî* olarak meşhur olmuştur. Doğu medreselerinde nahiv alanında enson bu eser okutulur. Bu eserin ardından da belagat ve mantık ilmi ile ilgili kitaplara geçilir. Nitekim bu eser nahiv konularını işleminin yanında yer yer nahve dair konuları mantık ilminden yararlanarak anlatır, bu üslup da öğrencinin hemen akabinde eğitimini göreceği mantık ilmi ile ünsiyet kurup anlamasını kolaylaştırır. Bu eserde artık sadece nahiv kuralları değil nahiv teorisi de öğrenilmeye başlanılır. Misal olarak şu metin bunun en bariz örneklerindedir:

الاسم (ما دل) أي : كلمة دلّت (على معنى) كائن في نفسه أي : في نفس ما دلّ ، يعني : الكلمة. فتذكير الضمير بناء على لفظ الموصول. قال المصنف في الإيضاح شرح المفصل : الضمير في (ما دلّ على معنى في نفسه) يرجع إلى (معنى) أي : ما دل على معنى باعتباره في نفسه وبالنظر إليه في نفسه ، لا باعتبار أمر خارج عنه ، كقولك : الدار في نفسها حكمها كذا ، أي : لا باعتبار أمر خارج عنها ، ولذلك قيل : الحرف ما دل على معنى في غيره أي : حاصل في غيره ، أي : باعتبار متعلقه لا باعتباره في نفسه انتهى كلامه ، ومحصوله : ما ذكره بعض المحققين حيث قال: كما أن في الخارج موجودا قائما بذاته وموجودا قائما بغيره كذلك في الذهن معقول هو مدرك قصدا ملحوظ في ذاته ، يصلح أن يحكم عليه وبه ، ومعقول هو مدرك تبعا وآلة لملاحظة غيره ، فلا يصلح لشيء منهما فالابتداء مثلا إذا لاحظ العقل قصدا وبالذات كان معنى مستقلا بالمفهومية ملحوظا في ذاته ، ولزمه تعقل متعلقه إجمالا وتبعا من غير حاجة إلى ذكره وهو بهذا الاعتبار مدلول لفظ الابتداء فقط ، فلا حاجة في الدلالة عليه إلى ضم كلمة أخرى إليه ليدل على متعلقه ، وهذا هو المراد بقولهم : أن للاسم والفعل معنى كأننا في نفس الكلمة الدالة عليه. وإذا لاحظ العقل من حيث هو حالة بين السبر والبصرة مثلا ، وجعله آلة لتعرف حالهما ، كان معنى غير مستقل بالمفهومية ولا يصلح أن يكون محكوما عليه وبه ولا يمكن أن يتعقل إلا بذكر متعلقه بخصوصه ، ولا أن يدل عليه إلا بضم كلمة دالة على متعلقه بخصوصه. والحاصل أن لفظ (الابتداء) موضوع لمعنى كلي، ولفظة (من) موضوعة لكل واحد من جزئياته المخصوصة المتعلقة ، من حيث إنها حالات لمتعلقاتها ، وآلات لتعرف أحوالها ، وذلك المعنى الكلي يمكن أن يتعقل قصدا ، ويلاحظ في حد ذاته فيستقل بالمفهومية ، ويصلح أن يكون محكوما عليه ، وبه ، وأما تلك الجزئيات فلا تستقل بالمفهومية ، ولا تصلح أن تكون محكوما عليها ، أو بها ؛ إذ لا بد في كل منها أن يكون ملحوظا قصدا ، ليمكن أن تعتبر النسبة بينه وبين غيره ، بل تلك الجزئيات لا تتعقل إلا بذكر متعلقاتها ، لتكون آلات ، لملاحظة أحوالها ، وهذا هو المراد بقولهم : أن الحرف يدل على معنى في غيره ، وإذا عرفت هذا ، علمت أن المراد بكيونة المعنى في نفسه استقلاله بالمفهومية ، وبكيونة المعنى ، في نفس الكلمة ؛ دلالتها عليه من غير حاجة إلى ضم كلمة أخرى إليها لاستقلاله بالمفهومية ، فمرجع كيونة المعنى في نفسه وكيونته في نفس الكلمة ، الدالة عليه إلى أمر واحد وهو ، استقلاله بالمفهومية.

(Isim bir manaya delalet edendir) Yani isim kendisinde var olan anlama delalet eden bir kelimedir. Yani delalet eden şeyin yani kelimenin kendisinde var olan anlama delalet eder; binaenaleyh metinde zamirin müzekker yapılması ism-i mevsûlun lafzına uymak içindir. Müsannif *Şerhu'l-Mufasa'*ı şerh ederken şöyle demiştir: “(ما دلّ) أي : في نفسه (على معنى) terkibindeki zamir (معنى) ifadesine raci olmaktadır. Buna göre anlam şöyle olur: *İsim kendisi dışındaki birşeyden dolayı değil, bizzat kendisi itibarıyla ve kendisine nazaran kendi zatında bir manaya delalet eden bir kelimedir*, dolayısıyla bu tıpkı *Ev hakkındaki hüküm kendi zatı açısından şöyledir...* Yani

kendi dışındaki bir şeye itibarla değil, bizzat kendi zatı açısından hükmü böyledir. Nahiv Âlimlerinin, '*Harf kendi zatı dışındaki bir şeye delalet edendir*' demelerinin sebebi de budur. Yani harf kendi dışında meydana gelir, yani kendi zatı itibarıyla değil tealluk ettiği şey itibarıyla husule gelendir."

Musannifin kelamı burada biter. Bu kelamın mahsûlü (detaylı açıklaması), muhakkik ulemanın aktardıkları şu hükme karşılık gelmektedir:

"Zihin dışında kendi zatıyla kâim ve kendi zatı dışında bir şeyle kâim iki mevcut bulunduğu gibi; zihinde de mahkûm aleyh ve mahkûm bih olmaya uygun, bizzat idrak ve mûlahaza edilebilen bir ma'kûl ve bizzat idrak ve mûlahazaya uygun olmayıp, kendi dışında bir şeyi mûlahaza için alet olan, tâbî olarak idrak edilen; bir ma'kûl bulunur. Örneğin akıl, bizzat "başlangıç" mefhumunu düşündüğü zaman bu, müstakil bir mana olarak kavranılmış ve kendi zatında mûlahaza edilmiş olur. Bu anlamın tealluk ettiği şey –Örneğin kıraat fiili– ise mücmel ve tâbî olarak; zikrine gerek duyulmadan teakkul edilir; dolayısıyla bu mana bu itibarla, sadece "başlangıç" lafzının medlûlüdür; bu anlama delalet ederken, tealluk ettiği şeye delalet etmesi için ona ayrıca bir kelime eklemeye ihtiyaç yoktur. Nahiv âlimlerinin "İsim ve fiilin kendilerine delalet eden kelimenin bizzat kendisinde mevcut olan bir anlamı vardır" demelerinden maksat işte budur. Şu halde, misal olarak akıl "ibtidâ" anlamını "Basra" ve "seyr" arasında bir durum olarak mûlahaza edip bu anlamı "Basra" ve "seyr" in durumunu tarif etme aleti kılacak olursa, bu gayr-ı müstakil bir kavrayış olur, mahkûm aleyh ya da mahkûm bih olmaz, tealluk ettiği şey özel olarak zikredilmedikçe teakkul edilemez; tealluk ettiği şeye delalet eden kelime özel olarak kendisine bitişmedikçe bu anlama delalet edemez." Bu meselenin hâsılına (özetlenmesi) gelince; (لاِبْتِدَاءَ/ibtidâ) lafzı küllî bir mefhum için, (من) lafzı ise, "ibtidâ"nın tealluk ettiği şeylerin halleri olması ve kendi halinin bilinme aleti olması açısından, bu külli anlamın teakkul edilen özel cüzleri için vaz' edilmiştir. Bu anlamın bizzat teakkul edilmesi, kendi zatı açısından mûlahaza edilerek müstakil bir mefhum olması ise mümkündür; binaenaleyh "ibtidâ" mahkûm aleyh ve mahkûm bih olmaya uygundur. Bu cüzlere gelince, bunların bizzat teakkul edilmesi, kendi zatı açısından mûlahaza edilerek müstakil bir mefhum olması mümkün değildir; dolayısıyla mahkûm aleyh ve mahkûm bih olmaya da elverişli değildir; çünkü kendisi ve kendisi dışındaki şey arasında bir nisbet olarak itibar edilebilmesi için bu cüzlerin tümünün bizzat mûlahaza edilmesi zorunludur; hatta tealluk ettiği şeylerin durumlarını mûlahaza aleti olabilmeleri için tealluk ettikleri şeyler zikredilmeden akledilmeleri de mümkün değildir. İşte nahiv nâhiv âlimlerinin "harf, kendi dışında birşeyde bulunan manaya delalet edendir" demeleri bu anlama gelir. Bunu kavradığın zaman, "anlamın kendi zatında oluşu" nun " anlamın müstakil olarak kavranması" olduğunu, "anlamın kelimenin zatında oluşu" nun, müstakil kavranışa sahip olduğu için "kendisine başka bir kelime bitişirmeden kelimenin anlama

delelet edişî” olduğunu; anlarsın; dolayısıyla anlamın kendi zatında ve kendisine delelet eden kelimenin zatında olması aynı şeye râcidir. Bu da “anlamın müstakil olarak kavranması”dır. (Molla Câmî: t.y.: 1/43-46)

Müellif bu metinde isim fiil ve harfin deleletini açıklarken mantık ilminin kural ve kaidelerini belirtmek suretiyle konu dışına çıkmadan; “mahsûsat”, “ma’kûlat”, “mahkûm bih”, “mahkûm aleyh”, “zat”, “sıfat”, “cevher”, “araz”, “küll”, “cüz”¹⁰ vb. kavramlarla nahiv konularını harmanlayarak mantığı uygulamalı olarak öğretmektedir; dolayısıyla öğrenci bu hususları sadece nahiv ilminde değil bütün ilimlerde kullanma yeteğine sahip olur.

Sonuç

Makalemizde ele aldığımız *Avamîl*, *Şerhu’l-Muğnî*, *Hallü Meâkidi’l-Kavâid*, *el-Behçetü’l-Marziyye* ve *el-Fevâidü’z-Ziyâiyye* gibi eserlerin metinlerini tahlil etmemiz sonucunda, bu kitapların klasik metinleri anlamada çok büyük bir öneme sahip olduğunu, anlamış bulunmaktayız. Bu kitapların araştırmacı için sağladığı kolaylığın yanında yazım ve anlatım üsluplarına dair bugünün araştırmacısı için bir takım zorluklarının bulunduğu da ayrı bir olgudur; fakat bu zorluk söz konusu kitaplardan Arap dilini öğrenen öğrenci ile ilgili değil, eğitimi veren öğretici ile ilgilidir, zira öğretici bu metinlere hâkimse bunu öğrenciye kolaylıkla aktarabilir. Şayet İslâmî ilimler alanında araştırma yapan bir kimse Arap dilini ilk aşamada söz konusu eserlerden ya da bu üslupla yazılmış başka eserlerden değil de modern üslupla yazılan eserlerden ya

¹⁰ Müfred lafız anlamı itibarıyla ya küllîdir ya da cüz’î. Küllî lafız, sadece anlamını tasavvur etmenin, çok sayıda ismin o mefhumda müşterek olmasını engellemediği lafızdır. “İnsan” kelimesi buna örnek olarak verilebilir. Bu kelimenin anlamı tasavvur edildiği zaman zihin çok sayıda ferdin bu anlamın kapsamına girmesini engellemez. Cüz’î lafız ise bunun tam tersidir; sadece anlamını tasavvur etmek bu anlamın birden çok ismi kapsamamasını engeller. Örneğin özel isim olduğu zaman “Ahmet” kelimesi böyledir; sadece belli bir şahsı kapsar. Küllî lafız ya zâtîdir ya da arazî (ilintisel). Zâtî olan küllî lafız, “canlı” lafzı gibi, insan ve ata nisbetle cüzlerinin hakikatlerine dâhil olan lafızdır. Arazî lafız ise insana nisbetle “gülen” lafzı gibi cüzlerinin hakikatlerine dâhil olmayan lafızdır; zira “gülmek”, “insan” lafzının cüzleri olan “Ahmet”in hakikatine dâhil değildir; binaenaleyh “Külliyât-ı hamse”; cins, nevi ve fasıl şeklinde zâtî küllî; hassa ve araz-ı âm şeklinde arazî küllî olarak ikiye ayrılır. Zâtî küllîler üçe ayrılır: Hakikatleri farklı; fakat ortak niteliğe sahip varlıkların bu ortak nitelikleri itibarıyla sorulan “o nedir?” sorusunun cevabına “canlı” denilmesi “cins”; hakikatleri aynı; fakat sayıları çok varlıkların bu ortak hakikatleri itibarıyla sorulan “o nedir?” sorusunun cevabına “insan” ya da “at” denilmesi nev’; bir şeyi cins bakımından müşterek olduğu başka şeylerden ayıran zâtî nitelik olması bakımından sorulan, “o, zâtı itibarıyla nedir?” sorusunun cevabında “konuşan canlı” denilmesi “fasl” olarak tarif edilir. Fasil ise, cins-i karîb itibarıyla ortak olduğu şeylerden ayırımı sağladığında fasl-ı karîb, cins-i bâid itibarıyla ortak olduğu şeylerden ayırımı sağladığında fasl- bâid olarak adlandırılır; dolayısıyla “konuşan” ifadesi insanı diğer canlılardan ayırması itibarıyla fasl-ı karîb, “uyuyan” ifadesi ise insanı cansız varlıklardan ayırması itibarıyla fasl-ı bâid olur. (bkz. Ebherî t.y: s. 28-35.)

da klasik metinlerden derlenerek hazırlanmış Türkçe eserlerden öğrenecek olursa, makalemizin tahlil kısmında zikrettiğimiz hususları İslâmî ilimlerin farklı dallarını araştırırken teker teker kavramak zorunda kalacaktır ki bu durum her zaman ideal sonucu vermeyebilir. İlahiyat öğrencilerinin zaman zaman okuduğu üniversite dışında farklı vakıf ve kuruluşlardan takviye eğitim alma ihtiyacı içinde olmaları da bu hususu destekleyen bir durumdur; dolayısıyla İlahiyat fakültelerinde bu eserler dışlanmamalı, bu eserleri okutabilecek nitelikli eğitmenler yetiştirilmelidir. Nahiv ve belagat eğitiminin Türkçe kitaplardan verilmesi ise ancak hazırlık sınıflarında ya da öğrencinin yüz yüze eğitim alma imkanı bulamadığı durumlarda tercih edilmelidir.

Kaynaklar

- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed (2009). *el-Avâmilü'l-Mie*, Beyrut: Dâru'l-Minhâc.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed, t.y., *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kâhire: Dâru'l-Fazîle.
- el-Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî (2003). *Muğnî't-Tullâb*, Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- el-Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim el-Ömerî, t.y., *Hâşiyeli Şerhu'l-Muğnî*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (2000). *el-Behcetü'l-Marziyye*, Kahire: Dâru's-Selâm.
- Molla Camî, Abdurrahman b. Nizamüddîn, t.y., *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, Beyrut: Dâru'l-İlhâi't-Türâsü'l-Arabî.
- Şemseddîn Sivâsî, Ahmed b. Muhammed, t.y., *Hallü Me'âkidi'l-Kavâ'id/Tam Kayıtlı Şerhü'l-Kavâ'id*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.